

OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİĞİN YAYILMASI*

Fatih DAMLIBAĞ**

Öz

XIX. yüzyılın son çeyreğinde elektriğin Avrupa'da kullanımı hızla artmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, elektriğin çeşitli kullanım şekilleriyle karşı karşıya kalmıştır. Elektrik ülkede ilk olarak, Osmanlı donanmasının dikkatini çekmiştir. Uygun bir aydınlatma donanmanın gücünü çok arttıracaktır. Osmanlı Devleti'nde sinema elektrik kavramı için ikinci aşama olmuştur. Telgraf ve Posta Nazırı sinemayı incelemiştir. Kendisi bu icadın önemli bir ekonomik potansiyeli olduğunu görmüştür. Sağlık ve tıbbi teçhizat elektrik için bir başka alandır. Fakat II. Abdülhamit bu konuda bazı çekinceler ortaya koymuştur. Güvenlik gerekçesiyle, bu alanda bazı kuralların belirlenmesini emretmiştir. XX. yüzyıl başlarından itibaren, elektrik daha ulaşılabilir hale gelmiştir. Pek çok insan aydınlatma amaçlı olarak, kendileri için elektrik makineleri kullanmak istemiştir. Elektriğin son kullanımı alanı ise, kamu hizmeti olarak halka sunulmasıdır. Girişimciler şehirlerin aydınlatılması ve kamu ulaştırması için yatırımlarda bulunmak istemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Elektrik, Aydınlatma, Sinema, Elektrikli Tıbbi Aletler, Kamu Hizmeti Olarak Elektrik.

SPREAD OF ELECTRICITY IN THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

Usage of electricity was rapidly increased in Europa, during the last quarter of 19th century. In this period, the Ottoman Empire met some different usage types of electricity. Electricity took firstly attention of Ottoman Navy in the country. Proper lighting would increase very much the power of navy. Cinema became the second level for the concept of electricity in the Ottoman Empire. Minister of Telegraph and Mail evaluated cinema. He claimed that this invention had an important economic potential. Health and medical

* 1-5 Ekim 2018 Tarihleri Arasında Ankara'da Düzenlenmiş Olan 18. Türk Tarih Kongresinde Sunulmuş Olan, "Elektrik Enerjisinin Osmanlı Devleti'ndeki Yayılma Aşamaları" Başlıklı Tebliğden Geliştirilmiştir.

** Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisat Bölümü,
(fdamlibag@gumushane.edu.tr), (Orcid: 0000-0003-2356-4557).

devices was another field for electricity. But Abdülhamit II declared some reservations in this issue. He ordered the determination of some rules in this field, for security reason. With the beginning of 20th century, electricity got more accessible. For the purpose of lighting, many people demanded the usage of electric machines for themselves. The last use area of electricity was serving it to people as public service. Entrepreneurs wanted to make ventures in city's lighting and public transportation.

Keywords: *Electricity, Lighting, Cinema, Electrical Medical Devices, Electricity As Public Service.*

Giriş

XIX. yüzyılda elektriğin gelişimiyle ilgili pek çok icat gerçekleştirilmiştir. Alessandro Volta elektrik pilini bularak kimyasal enerjiyi elektrik enerjisine dönüştürmüştür. Pilin kutupları birbirine bağlı oldukça, daimî bir elektrik cereyanı oluşmaktadır. Böylelikle devamlı hareketli bir akım elde edilmesini sağlamıştır. ¹ Michael Faraday 1831'de manyetik alan içinde hareket eden bir iletken, bir elektromotor kuvvet indüklediğini bulmuştur. Bu buluş sayesinde dinamo, elektrik motoru ve transformatörün geliştirilebilmesi mümkün olmuştur. Andrea Marie Ampere elektrodinamiği kuran yasaları belirlemiş ve elektrik akımının nasıl ölçülebileceğini gösteren aletler yapmıştır. George Simon Ohm ise elektrik akımının gerilim ve direnç ilkelerini belirleyen formülleri yazmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, elektriğin günlük hayatta ve sanayide kullanımı başlamıştır. Gramme 1873'te elektrik enerjisinin havadan kurulan hatlar aracılığıyla, verimli bir biçimde iletilebileceğini göstermiştir. ² Bu alandaki zirve icadın sahibi ve elektrik enerjisinin evlerde yaygın olarak kullanılmasını başlatan isim ise, Thomas Edison olmuştur. Kendisi 1878 yılında akkor lambayı icat etmiş ve ilk elektrik üretim merkezi ile dağıtım şebekesini 1882'de New York'ta kurmuştur. Manhattan bölgesinde yaklaşık 2,5 kilometrekarelik bir alana elektrik vermiştir. ³ Elektrik enerjisinin uzak mesafelere taşınabilmesi ise biraz daha zaman almış olup, ilk kez ABD'de 1886 yılında ve Avrupa'da ise 1892'de Almanya'da gerçekleşmiştir. ⁴

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, elektrik üzerindeki bilgi birikimi artık önemli ölçüde artmıştır. Bu enerji kaynağının farklı kullanım alanları yaygınlık kazandıkça, Osmanlı Devleti'nde de etkileri görülmeye başlanmıştır. Bu çalışmada pratikteki örnekler üzerinden, elektrik enerjisinin Osmanlı Devleti'ndeki yayılması beş aşamada incelenmiştir. Elektriğin aydınlatma

1 Hayri, *Elektrik Risalesi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1303 (1885-86), s. 28.

2 Naziye Özdemir, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 3, 2016, ss. 18-19.

3 Mustafa Esenduran, *İstanbul'da Elektrik Üretimine Başlangıcı ve Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, ss.131-132.

4 Zeynep Güney, *Bandırma Elektrik Santrali Restorasyon Projesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2012, s. 6.

gücü ilk etapta askeriye için dikkatini çekmiştir. Donanma elektrik enerjisinin kullanımı ve öğretilmesi için çalışmalar yapmıştır. Hareketli resim ve film kavramlarıyla sinema, elektrik kavramının Osmanlı toplumuna girdiği ikinci aşamadır. Üçüncü olarak sağlık alanında elektrik kullanılmıştır. Pek çok doktor tababet alanında kullanılacağı gerekçesiyle, ülkeye elektrikli cihazlar sokmuştur. Elektrik enerjisinin dördüncü aşaması ise, bireylerin hususi veya ticari amaçları için şahsi olarak elektrik tertibatı kurmalarıdır. II. Abdülhamit bu aşama için bazı çekinceler ortaya koysa da, Osmanlı Devleti ortaya koyduğu kurallarla girişimcilerin önünü açan bir tutum sergilemiştir. Beşinci ve son aşama ise elektriğin ulaşılabilirliğinin iyice arttığı bir dönem olup, şehirlerde kamu hizmeti olarak elektrik verilmeye başlanmıştır.

1. Donanmada Elektrikten Faydalanma

Elektrik enerjisi hakkında artan bilgi sonrası, Avrupa'da boğazların ve limanların aydınlatılması için, 1860'ta elektrik kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihte İngiltere'nin güney kıyısında bulunan South Foreland Lighthouse, elektrikle aydınlatılmıştı. Burada kullanılan iki elektro manyetik makinede, ikişer beygirlik buhar motoru kullanılmaktaydı. Elektrikle donatılan bu deniz fenerinin ışığı, Manş Denizini ileri geri aydınlatmaktaydı. ⁵ Elektriğin deniz ulaşımını kolaylaştırmak için bu kullanımından yedi sene sonra, Fransa'da sahillerde elektrik işaretleri ile haberleşme geliştirilmiştir. Bu yeni haberleşme usulünün ticaret gemileri tarafından kullanımı için, gerekli işaretleri içinde barındıran bir kitap hazırlanmıştır. Konuyla ilgili bir bilgilendirme broşürü Osmanlı Devleti'ne gönderilmiş olsa da, 9-10 sene kadar elektriğin bu pratik kullanımıyla alakalı ülkede herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. "*Fransa seyahilinde elektrik ile işaret usulünün ittihazına ve işbu usul-i cedide-i muhaberenin icrası için sefain-i ticariyeye mahsus olan işaretleri havi kitabın istimaline dair... bir kıta ilanname irsal eynlenmiş olduğundan...*" ⁶

Osmanlı Devleti'nde elektriğin sağladığı aydınlatma kaynağından, öncelikle donanma için faydalanılması yoluna gidilmiştir. Eczacı Yorgaki Anastasiyadı Efendi, orduya iki adet elektrik makinesi bağışlamıştır. Kendisi bu makinelerin kullanımını da tarif edecek olup, bunlar sayesinde ordunun düşmandan geceleri de istihbarat toplayabileceğini belirtmiştir. Seraskerlik makamı ile yapılan görüşmeler ve gerçekleştirilen tecrübeler sonrası, ilgili makinelerin 700-800 metrelik bir mesafeyi aydınlatılabildiği anlaşılmıştır. Fakat aletlerin gerek çok fazla parçaya sahip olması ve gerekse ağırlıkları sebebiyle, seyyar ordu birliklerinde kullanımı çok mümkün olmayacaktır. Bu durum üzerine, makinelerin Çanakkale Boğazında ⁷ konuşlandırılmasına karar

5 ..., "Electric Lights For Lighthouses", *Scientific American*, C. II, S. 21, 1860, s.330.

6 BOA HR.TO 202/17. 5 Ocak 1867.

7 Çanakkale Boğazının stratejik önemi, bu tarz önlemler için hep göz önünde bulundurulmasına sebep olmaktadır. 16 Mart 1897 tarihinde Boğazın muhafız vekili olan Ferik Abdurrahman

verilmiştir. Boğazın iki kenarındaki kalelere yerleştirilecek bu makinelerin ışığı, savaş gemileri başta olmak üzere geçiş yapacak her türlü aracın denetlenebilmesini sağlayacaktır.

“Düşman ordusunun leylem keşif ve muayenesi zımnında Avrupaca ihtira ve istimal olunan elektrik ziyası makinesinden iki danesini ordu-yu hümayunlarda kullanılmak üzere terk ve teberru ve sureti istimalini dahi tarif eyleyeceğine dair eczacı Yorgaki Anastasiyadı Efendi tarafından vuku bulan istida ve makam-ı vala-yı seraskeri ile cereyan iden muhabere üzerine... zikrolunan makinelerin ziyası indül-tecrübe yedi sekiz yüz metro kadar mahalli tenvir itmış ise de edevat ve müteferriatinun kesret ve sıklıkla beraber istimalinin külfeti cihetiyle seyyar bulunan fırka-i hümayunlarda istimali müteasir olacağından ve mamafih bunların şimdilik Bahri Sefid Boğazı... yek diğerine mukabil iki kalaya vaz olunarak ledel-icab iki taraftan istimaliyle mürur ve ubur idecek sefine-i harbiye ve sair tamamıyla müşahede olunmak Kala-i Sultaniyeye gönderilmiş olduğundan...”⁸

Elektriğin donanmada kullanımı özellikle dikkat çekmiştir. Yurtdışında elektriğin kullanımı ile ilgili denemeler artmakta olup, karada olsun denizde olsun kullanımındaki faydalar anlaşılmaktadır. Osmanlı Bahriyesi elektrik gücünün İngiltere ve Fransa başta olmak üzere, yabancı ülke donanmalarında hızla yayıldığından bahsetmektedir. Osmanlı donanmasında kullanılacak elektrik fenerlerinin üç temel faydası olacaktır. Öncelikle gece seyahatlerinde olası bir torpido saldırısına karşı korunma imkânı sağlayacaktır. İkinci olarak savaş gemilerinin top atışlarının isabet oranı yükselecektir. Son olarak, donanma gemilerinin her yönü rahat bir şekilde görülüp kontrol edilebilecektir. Kısacası elektriğin aydınlatma gücü, donanma için hayati derecede önemli bir gelişmedir.

“Elektrik fenni bir müddetden berü düvel-i ecnebiyece... birçok tecrübeler icrasıyla bunun cihet-i berriyeye ve bahriyece muhsenatı anlaşılaraq elyem Fransa ve İngiltere ile sair düvel-i bahriye donanmalarında işal ve istimal olunmakta... donanma-i hümayunun... torpido tehlikesinden salim ve vareste olabilmek ve endaht idilecek top mermiyatı nişan alınan noktalara tesadüf itdirilmek ve sefinenin her cihetini layıkıyla müşahede idilmek için elektrik fenerlerinin donanma-i hümayunda dahi işal ve istimali derece-i vücutda bulunduğu gibi...”⁹

Elektrik aydınlatmasına verilen bu önem sonrası, Bahriye Nazırı Hasan Paşa tarafından Siemens firmasına sipariş verilmiştir. Firma 18 Temmuz 1885'te, Londra sefiri Musurus Paşa aracılığıyla siparişin tamamlandığını bildirmiştir. Tam bir set halinde birinci sınıf elektrikli araştırma lambası hazırlanmıştır. Bu setin içerisinde buhar motoru, dinamo makinesi, özel lensli yansıtma lambası,

Paşa; Çanakkale Boğazına yerleştirilecek olan iki adet elektrik feneri için, Bahriye Binbaşı Ramiz Efendi'yi görevlendirdiğini bildirmiştir. BOA Y.PRK.ASK 110/63. 4 Mart 1313, 16 Mart 1897.

8 BOA İ. ŞD 32/1579. 13 Zilhicce 1293, 30 Aralık 1876.

9 BOA Y.A.RES 28/49. 21 Cemaziyelahir 1302, 26 Mart 1301, 7 Nisan 1885.

ölçüm cihazı, tel ve karbonlar bulunmaktadır. Londra'nın Woolwich semtindeki tesislerinde hazır durumdaki bu siparişin, Osmanlı Devleti tarafından kontrolünün yapılması gerekmektedir. Bir deniz ataşesi bu işle görevlendirilirse, kendileri de hazırladıkları siparişi gönderebileceklerdir.¹⁰ Londra Sefareti 27 Temmuz 1885'te yazdığı cevapta, deniz ataşesi Teğmen İbrahim Edhem Efendi'nin bu işle görevlendirildiğini bildirmiştir.¹¹

Londra'daki Siemens firmasından satın alınan elektrik fenerleri, Bahriye Nezareti tarafında Aziziye zırhlısına monte ettirilmiştir. Siemens firması ise nezarete gönderdiği yazıyla, bu konulardaki uzmanlık ve tecrübesi geniş bir mühendis olan Roger'ı İstanbul'a gönderdiğini bildirmiştir. Firma mühendisinin masraflarını da kendisi karşılayacaktır. Tekrardan yapılacak tecrübeyle, ilgili fenerin kurulumunda herhangi bir eksiklik olup olmadığı kontrol edilebilecektir. Ayrıca eğer istenirse; mühendis elektrik fenerlerinin idare ve kullanımıyla alakalı, her türlü açıklama ve bilgiyi de verecektir. Bu bilgiler sonrası Bahriye Nazırı Hasan Paşa, Mühendis Roger'ın gözetiminde yeni bir denemenin yapılmasına karar vermiştir.

"...Londrada Siemens fabrikasından mubayaa ve celb idilerek zırhlı Aziziye Firkateyn-i hümayununa vaz olunmuş olan elektrik fenerlerinin tecrübesi bil-icra matluba muvafık olduğu arz olunmuşdı mezkûr fenerin suret-i vazında bir gûne noksanı olub olmadığını bit-tecrübe görmek ve arzu olundığı halde elektrik feneri idaresinin suret-i idare ve istimalini tefhim ve irae itmek üzere bu babda pek çok ameliyat görmüş olan Mühendis Rogerın her bir masrafı kendü tarafına aid olarak Dersaadete gönderildiğine... mezkûr fenerin mühendis-i mumaileyh hazır olduğu halde tekrar tecrübe idileceğinin arz ve beyanına..."¹²

Elektriğin donanma için öneminin farkında olan Bahriye Nezareti, konunun subaylara öğretilmesi için hazırlık yapmıştır. Muhbiri Sürur adındaki firkateyn, torpido okulu olarak kullanılmaktadır. İlgili firkateynde hâlihazırda elektriği öğretmek için gereken teçhizatın önemli bir kısmı da mevcut durumdadır. Bunun için gemide, haftada iki gün Bahriye subaylarına elektriğin incelikleri öğretilecektir. Bu eğitim için aylık 1500 kuruş maaşla mühendis Emile Lacoine¹³ öğretmen tayin edilmiştir. Konuyla ilgili uzmanlığı bilinen Raif Efendi ise 500 kuruş maaşla ona yardımcı olarak tayin edilmiştir. 26 Mayıs 1885'te Bahriye Nezareti konuyu padişahın onayına sunmuştur. *"...torpido mektebi ittihaz olunan Muhbiri Sürur firkateyni hümayununda iktiza iden alât ve edevatdan ekseri mevcud olduğu... haftada iki gün mezkûr firkateynde zabitan-ı bahriyeye fenni mezkûri talim ve tederis itmek üzere şehri bin beş yüz guruş maaş ile mühendis Mösyo*

10 BOA HR.SFR.3 308/38. 18 Temmuz 1885.

11 BOA HR.SFR.3 308/38. 27 Temmuz 1885.

12 BOA Y.MTV 20/44. 19 Cemaziyelahir 1303, 25 Mart 1886.

13 Kendisi Fransız bir mühendis olup, Posta ve Telgraf Nezaretinde uzun ve üretken bir kariyer geçirmiştir. Darina Martykánová ve Meltem Kocaman, "A Land of Opportunities: Foreign Engineers in the Ottoman Empire", *Philosophy of Globalization*, ed. Concha Roldán, Daniel Brauer ve Johannes Rohbeck, De Gruyter, 2018, s. 240.

Emile Lacoine'nin muallim ve fenni mezkûrda vukuf ve malumatı haber virilen Raif Efendinin dahi beş yüz gurusun... muavin nasb ve tayinleri hususuna dair Bahriye Nezareti celilesinin tezkiresi..."¹⁴

Emile Lacoine'in elektrik konusundaki bilgisi sebebiyle, kendisinden Tophane ve Tersanede yararlanılmaktadır. Ayrıca yine buralarda elektrik bilimiyle uğraşanlara da ders vermektedir. Bu gerekçelerle kendisine bazı başka devletlerde de olan, elektrik müşaviri unvanı verilmesine karar verilmiştir. Bu unvan sebebiyle maaşına ilave bir zam da yapılmayacak olup, durum 15 Şubat 1891 tarihinde Telgraf ve Posta Nezaretine bildirilmiştir. *"Telgraf ve Posta Nezareti fen müşaviri Emile Efendinin elektrığe müteallik malumatından Tophane ve Tersanece dahi istifade idilmek ve Tophane ve Tersanece fen-ni elektrik işleriyle iştigal idenlere ders virmek ve maaş-ı haliyesiyle iktifa eylemek üzere bazı devletlerde olduğu misillü kendisine elektrik müşaviri unvanı verilmesi hususuna irade-i seniyye..."*¹⁵

2. Elektrığın Sinema İçin Kullanımı

28 Aralık 1895 Cumartesi günü Lumiere Kardeşlerin, Paris'te yaptıkları gösteriyle sinema başlamıştır. Babaları Lyon'da fotoğraf malzemeleri üreten Lumiere Kardeşler, sinematograf¹⁶ adıyla yeni bir makine icat etmişlerdir. Kardeşlerin Boulevard des Capucines 14 numaradaki Grand Hôtel'in altındaki Grand Cafe'de yaptıkları, halka açık bu ilk gösteri; daha sonra sinema tarihçileri tarafından sinemanın başlangıç tarihi olarak benimsenecektir.¹⁷

Sinematograf makinesinin ilk gösterisinin üzerinden altı ay kadar geçtikten sonra, ilgili makine Osmanlı Devleti'ne getirilmek istenmiştir. Fransa vatandaşı Mösyö Jamie film göstermek üzere, Osmanlı Devleti'ne bu makineyi getirmek istemektedir. Elektrik ışığının aydınlattığı bir yansıtma lambasının kullanıldığı bu cihaz henüz yeni icat edilmiş olup, Mösyö Jamie bu makine için ruhsat talep etmiştir. Fakat önce belediyeye ve sonra da Tophane-i Amireye yapılan başvurular olumsuz neticelenmiştir. Hiçbir resmi daireden gerekli izin çıkmaması üzerine, Fransa Sefareti Hariciye Nezaretine başvurmuştur. Sefaret bilimsel ilerlemeye katkı vereceğini iddia ettiği bu aletin lambasına, izin verilmesini talep etmektedir.

"Fransa devleti tebaasından Mösyö Jamienin hareket-i insaniye ve hayvaniyeyi gösteren "sinematograf" tabir olunur nev icad bir alete lazım gelen ziya-i kehribari ile tenvir ider tek bir irtisam lambası için ruhsat taleb itdiğinde şehremanetine ve

14 BOA Y.A.RES 29/36. 11 Şaban 1302, 14 Mayıs 1301, 26 Mayıs 1885.

15 BOA DH.MKT 1809/79. 6 Recep 1308, 3 Şubat 1306, 15 Şubat 1891.

16 Lumiere Kardeşlerin bu icadı basit yapısı ve çalışmasındaki kesinliğiyle beğeni toplarken, çok fazla yer de kaplamıyordu. 1897 tarihli tanıtım yazısında, ebeveynlerin bu alet sayesinde çocuklarının küçüklüğündeki özel anlarını, evcil hayvanlarının görüntülerini ve pek çok ilgi çekici olayı saklayabileceğinden bahsedilmektedir. ..., "The Lumiere Cinematograph Camera", *Scientific American*, C. LXXVI, S. 26, 1897, s.405.

17 Rekin Teksoy, *Rekin Teksoy'un Sinema Tarihi Cilt 1*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 13.

andan sonra Tophane-i Amireye ledel-müracaa devair-i resmîyeden hiçbirisi müsaadeyi lazımevi ita itmek iktidarında bulunmadığı anlaşıldığından tevsi-i fînuna pek çok hizmet ider mezkûr aletin lambası için iktiza iden müsaade hakkında..."¹⁸

Sadaret konuyu 25 Haziran 1896 tarihinde Telgraf ve Posta Nezaretine yönlendirmiştir.¹⁹ Nezaret 2 Temmuz 1896 tarihinde görüşünü beyan etmiştir. Telgraf ve Posta Nazırı öncelikle sinematograf denilen bu aleti tarif etmeye çalışmıştır. Özel fotoğrafların hareketi göstermesinin önemli bir sanayi kolu olarak potansiyeli, nazırın özellikle dikkatini çekmiştir. Sonrasında muhtemel bir tehlikenin olup olmadığı üzerinde durmuştur. Elektrik lambası aracılığıyla çalışan bu aletin, küçük bir güç kaynağına ihtiyacı vardır. Makinenin hem kullanımı kolay olup, hem de kendisi herhangi bir tehlike taşımamaktadır. Avrupa'nın büyük şehirlerine de yayılmış bu aletin; tiyatro veya benzeri bir mekâna yerleştirilmesinde herhangi bir mahzur olmadığı, nezaretin fen müşavirliğince beyan edilmiştir. Fakat kendilerinin görüşü olumlu olsa da, nazır konunun bir kere de Tophane-i Amire tarafından kontrol edilmesini tavsiye etmiştir.

"...sinematograf nam alet hususi fotoğraf vasıtasıyla hareket-i insaniye ve saireyi irae idüb bunun tecrübeten icrası kutlu bir menbaa-ı sanayinin vücudına vabeste idüğü ve bu da mahaza elektrik lambasıyla husule geleceği ve lambanın işiali için ufak bir vasıta-i muharrike ile tahrik idilmesi mümkün olan elektrik makinesi sehlül-istimal olmağla beraber bir gûna tehlikesi olmayub hatta Avuranın büyük şehirlerinde dahi şayan-ı takdir olduğu ve mezkûr aletin tiyatro veya diğer bu gibi bir mahalle vazında bir mahzur mütalaa olunmadığı nezaret fen müşavirliğinden ifade kılınmış ise de bir kere de Tophane-i Amirece bazı emsali vechiyle nazar-ı tedkikden geçürilmesi zımında..."²⁰

Sadaret bu kontrol isteği sonrası, aynı gün Tophane-i Amire'nin görüşüne başvurmuştur.²¹ Tophane-i Amire bahsedilen lambanın henüz Osmanlı Devleti'ne gelmediğini belirtmiştir. Fakat kendilerinin tecrübe ve muayene dairesi, bu lambanın kontrol ve denetiminin Telgrafhane fen komisyonuna ait olduğunu düşünmektedir. "...mezkûr lamba henüz gelmemiş ise de bunun Tophaneyeye aid olmayub muayene ve tedkiki telgrafhane fen komisyonuna raci bulunduğu tecrübe ve muayene dairesinden ifade..."²²

Bu cevap sonrası Sadaret, nihai görüş için konuyu tekrardan Posta ve Telgraf Nezaretine yönlendirmiştir.²³ İlgili nezaret ise fen müşavirliğinden aldığı görüşe dayanarak, bahsedilen elektrik lambasının herhangi bir sakıncası olmadığını bir kere daha teyit etmiştir.²⁴ Bu onayla birlikte Fransa Sefaretine haber

18 BOA İ.RSM 6/22. 5 Muharrem 1314, 17 Haziran 1896.

19 BOA BEO 799/59906. 13 Muharrem 1314, 13 Haziran 1312, 25 Haziran 1896.

20 BOA İ.RSM 6/22. 20 Muharrem 1314, 20 Haziran 1312, 2 Temmuz 1896.

21 BOA BEO 818/61293. 20 Muharrem 1314, 2 Temmuz 1896.

22 BOA İ.RSM 6/22. 5 Rebiülevvel 1314, 3 Ağustos 1312, 15 Ağustos 1896.

23 BOA BEO 829/62116. 11 Rebiülevvel 1314, 8 Ağustos 1312, 20 Ağustos 1896.

24 BOA İ.RSM 6/22. 17 Rebiülevvel 1314, 15 Ağustos 1312, 27 Ağustos 1896.

vermek üzere, sinematograf makinesinin elektrik lambasının ülkeye sokulmasına izin verildiği Hariciye Nezaretine Sadaret tarafından tebliğ edilmiştir.²⁵

Sinemada elektrik kullanımıyla alakalı bir başka örneğe, iki İngiliz'in bu konudaki çabasıdır. Henry ve William adındaki bu iki İngiliz, sinematografa kullanmak üzere Osmanlı ülkesine iki motor ile iki adet elektrik dinamosu sokmak istemiştir. İngiltere Sefareti bu makinelerin geçişinde herhangi bir sıkıntı olmadığıyla alakalı, fen heyetinden onay aldıklarını beyan etmişlerdir. Bu makineler şahıslar Osmanlı Devleti'ni terk ederken geri götürülecektir. Bu sebepten makineler için gümrük vergisi talep edilmemeli; geri götürülmesini garanti altına almak için, belirli bir teminata bağlanarak makinelerin geçişine izin verilmesi talep edilmiştir. *"İngiltere tebaasından mister Henry ve William nam zevatların sinematografda istimal olunmak için Dersaadete getürecekleri iki motor ile iki elektrik dinamosunun inrarında beis olmadığı heyet-i fenniyyeden bildirildiği beyanıyla mezkûr makinelerin İngiltere Sefaretinin iltiması vechiyle avdetlerinde götürülmek üzere gümrükce teminata rabten inrarı..."*²⁶

Bu iki İngiliz başvuruları sonrası, yapacakları gösterileri için bir mekân arayışına girmişlerdir. Zaptiye Nezareti Beyoğlu'ndaki Odeon Tiyatrosunun, bu gösteriler için uygun olduğunu onaylamıştır. Fakat ilgili tiyatronun bitişiğindeki kulüpten elektrik almalarını onaylamamıştır. Çünkü elektrikle ilgili konularda yetkili belediye olduğu için, bu hususta ilgili makama başvurulmalıdır. *"Odeon Tiyatrosunda sinematograf iraesinde mahzur olmadığı işar buyurulmasına nazaran buna zabıtaca mümanaat olunmamak tabi bulunduğu gibi mezkûr tiyatroya ittisalindeki kulübden bir tel alınarak elektrik istimaline müsaade idilüb idilmemek meselesi belediyeye aid hususatdan bulunduğu cihetle bunun için şehremanet-i celilesine müracaat olunmak..."*²⁷

Kulüpten istedikleri elektriği alamadıkları için, İngiliz ortaklar tekrardan kendi enerji kaynaklarına yönelmişlerdir. Dâhiliye Nezareti biri dört ve diğeri ise sekiz beygir kuvvetinde iki motor ile iki elektrik dinamosunun, sinematograf gösterimleri için istenilen şartlarda ülkeye sokulmasını uygun bulmuştur. Nezaret konuyla ilgili olarak, 3 Ekim 1907 tarihinde Zaptiye Nezareti ve Belediyeyi bilgilendirmiştir.²⁸ Zaptiye Nezareti ise üç gün sonra Beyoğlu Mutasarrıflığına durumu tebliğ ederken, bu aletler vasıtasıyla zararlı resimlerin gösterilmemesini ve bu konuda dikkatli olunmasını istemiştir. *"... sinematografların içinde eşkâl-i muzıra olmamasına dikkat ve itina idilmesi..."*²⁹

Elektriğin sinemada kullanımıyla alakalı üçüncü örnek ise, İtalyan bir şirketin talebidir. Napoli'den İzmir'e gelecek olan bir İtalyan sinema şirketi, bu seyahatlerinde kullanmak üzere beraberlerinde bir adet kullanılmış dinamo

25 BOA BEO 843/63218. 18 Rebiülahir 1314, 14 Eylül 1312, 26 Eylül 1896.

26 BOA Y.PRK.BŞK 77/60. 17 Receb 1325, 26 Ağustos 1907.

27 BOA ZB 390/38. 18 Ağustos 1323, 31 Ağustos 1907.

28 BOA DH.MKT 1203/80. 25 Şaban 1325, 20 Eylül 1323, 3 Ekim 1907.

29 BOA ZB 390/125. 23 Eylül 1323, 6 Ekim 1907.

makinesini ülkeye sokmak istemişlerdir. Geri dönerken ilgili makineyi de İtalya'ya geri götüreceklerdir. Bu gerekçelerle ithalat için gerekli ruhsat talebinde bulunmuşlardır. *"Napoliden İzmir'e gelen İtalya sinematograf kumpanyasının beraberinde bulunan bir aded müstamel... dinamo makinesinin İzmirde kalacakları müddetce istimaliyle avdetlerinde beraberlerinde olarak İtalyaya götüreceklerinden bahisle idhaline ruhsat itası istida kılındığı..."*³⁰

23 Mayıs 1907 tarihinde Sadaret makamı, bahsedilen makinenin ülkeye sokulmasına izin vermiştir. İlgili makineyi inceleyen teknik heyet, bunun ülkeye girişinde herhangi bir sakınca görmemiştir. *"...bunun imrarında beis olmadığı heyet-i fenniyyeden ifade olunması üzerine..."*³¹ Rüşumat Emaneti ise İtalyan şirkete izin verirken, ilgili makinenin geri götürülmesini garanti edecek bir teminata bağlanmasını şart koşmuştur.³²

Sinemacılarla ilgili verilen son örnek, bir öncekinde olduğu gibi yine bir İtalyan şirkete aittir. Roma'da faaliyette bulunan bu şirket, sinema gösterimi için kullanacağı elektrik makinelerinin Osmanlı Devleti'ne getirilmesine izin talep etmiştir. Hariciye Nezareti aracılığıyla yapılan bu talepte, hem İstanbul'a hem de İzmir'e sinema getirmek için talepte bulunulmuştur. *"Sinematografda kullanılmak üzere Romada bulunan... İtalyan kumpanyası tarafından Dersaadet ve İzmir'e gönderilmekde olan elektrik makinelerinin imrarına müsaade itası hakkında İtalya Sefaretinden Hariciye Nezaret-i Celilesine virilen takririn..."*³³

Şura-yı Devlet Roma'da faaliyette bulunan bu şirketin talebini incelediği 26 Aralık 1908 tarihli toplantısında, sinematografla ilgili talepleri genel bir kurala bağlayacak olan kararını almıştır. Öncelikle sinema gösterimleri için kullanılacak yerin incelenmesi istenilmiştir. Burada herhangi bir sakınca olmamalı ve yangın tehlikesine karşı gerekli önlemler alınmış olmalıdır. İlgili şirket bu konuda gereken tedbirleri almıştır. Devamında konuyu inceleyen Şura-yı Devlet'in Nafia ve Maarif Dairesi; İtalyan şirketin İstanbul ve İzmir'e getireceği elektrik makinelerinin, teknik heyet tarafından sinema için olduğunun onaylanmasını istemiştir. Bu onay verildiği takdirde, ilgili makinelerin gümrükten geçirilmesine izin verilmelidir. Gelecekteki benzeri taleplere örnek olmak üzereyse, Rüşumat Emaneti yurtdışından gelen benzeri makineleri yine aynı şekilde incelemelidir. Sinema için olduğu onaylanan her makinenin, gümrüklerde bekletilmeden ülkeye sokulması bir usul olarak kabul edilmelidir.

"...sinematograf iraes-i istida olunan mahal hakkında da tahkikat-ı mukteziye icrasıyla mahzur olub olmadığı tayin ve harik tehlikesinden muhafazası için tedabir-i lazime ittihaz kılınmakda olduğu beyan edilmesine nazaran zikrolunan... İtalyan kumpanyası tarafından Dersaadet ve İzmir'e gönderilmekde olan elektrik makinelerinin sinematografa müteallik olduğu heyet-i fenniyye bit-tedkik tebeyyün eylediği takdirde

30 BOA İ.RSM 28/2. 28 Rebiülevvel 1325, 28 Nisan 1323, 11 Mayıs 1907.

31 BOA Y.A.HUS 511/135. 10 Rebiülahir 1325, 10 Mayıs 1323, 23 Mayıs 1907.

32 BOA BEO 3064/229751. 13 Rebiülahir 1325, 13 Mayıs 1323, 26 Mayıs 1907.

33 BOA BEO 3229/242126. 9 Zilhicce 1325, 31 Kânunuevvel 1323, 13 Ocak 1908.

gümrükden imrarı ve atiyen memalik-i ecnebiyeden vürud idecek bu kabil makine ve alât ve edevatin dahi Rüsumat Emanetince dermeyan kılındığı vechle muayene-i fenniyesi bil-icra sinematografda kullanılmak üzere celb eylediği sabit olduğu halde gümrüklerce toğrıdan toğrıya geçirilmesinin usul ittihazı...”³⁴

1908 yılındaki bu talep sonrası, ertesi sene İzmir’de ilk sinema faaliyete geçmiştir. Kordon’da Eksaristeron adındaki bir tiyatrodan, Pathé Freres Sinematografhanesi adıyla gösteriler İzmirliyle buluşmuştur. İlgili sinemanın 1909 yılı ortalarında ya da sonlarında İzmirlielerin hizmetine girdiği düşünülmektedir.³⁵

3. Hekimlik İçin Kullanılan Elektrikli Aletler

XX. yüzyıl başlarında elektriğin tıp için kullanımı, yaygın bir uygulama halini almıştı. Günümüzün tıp bilgisi ile geçerlilikleri büyük ölçüde tartışmalı olsa da, dönemin pek çok hekimi elektrikli makineleriyle hastalarını tedavi ettiklerini savunmaktaydılar. Ahmed Rasim adlı bir öğretmen yayınladığı kitapta, konuyla ilgili dönemin uygulamasından bazı detaylar vermiştir. Burada elektrik pillerinin baş ağrısı, romatizma ve felç gibi bazı hastalıkların tedavisinde kullanıldığı belirtilmiştir. Bu tedavi için elektrik cereyanının, hastalanmış uzvun içerisinden veya yakın çevresinden geçirmek gerekmektedir.³⁶ Hastaya elektrik verilerek yapılan bu tarz bir tedaviyi tanıtmak için, dönemin İngiliz tıp dergisinde bir makale yayınlanmıştır. Chelsea Kadın Hastanesinde çalışan bir doktor olan James H. Aveling, rahimlerdeki tümör benzeri kitleler üzerinde çalışmaktadır. Doktor elektrikle tedaviye 29 Ekim 1887 tarihinde başlamıştır. Tedavisi sırasında hastalarına 60 ile 150 mili amper arasında değişen bir elektriği, on dakika boyunca vermektedir. Doktor bu tedavi sırasında, kadınların kitlelerinde küçülmeler olduğunu gözlemlemiştir.³⁷

Burada arşiv belgelerinden konuyla ilgili beş farklı örnek incelenmiştir. Verilecek örneklerden ilki Rusyalı Dimitriyadi’dir. Kendisi romatizma tedavisi için elektrikli bir alet getirmiş olup, bunu Osmanlı Devleti’ne sokmak istemektedir. Dimitriyadi’nin getirdiği makine Edirne Vilayeti tarafından kontrol ettirilmiş ve makinenin romatizma tedavisi için olduğu teyit edilmiştir. *“...Rusyalı Dimitriyadi namına vürud idüb Edirne Vilayet-i celilesince bil-muayene romatizma tedavisine mahsus alât-ı tıbbiyeden olduğu anlaşılan...”³⁸* Sadaret makamı ilgili aletin sağlık için olduğunu onaylayan bu rapor sonrası, Rüsumat Emanetine yazdığı yazıyla ilgili aletin ülkeye sokulmasına izin vermiştir.³⁹

34 BOA BEO 3467/259962. 2 Zilhicce 1326, 13 Kânunuevvel 1324, 26 Aralık 1908.

35 Oğuz Makal, “Tarih İçinde İzmir’de Sinema Yaşantısı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 3, 1993, İzmir, s. 204.

36 Ahmed Rasim, *Elektrik*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1304 (1886-1887), ss. 51-52.

37 James H. Aveling, “The Electrical Treatment of Uterine Tumors”, *The British Medical Journal*, C. I, S. 1482, 1889, s.1162.

38 BOA İRSM 12/38. 29 Recep 1318, 9 Teşrinisani 1316, 22 Kasım 1900.

39 BOA BEO 1597/119714. 23 Şaban 1318, 3 Kânunuevvel 1316, 16 Aralık 1900.

İkinci bir örnek Doktor Cerrahoğlu adına gelen bir elektrik makinesi hakkındadır. Fransa postası aracılığıyla gelen bu alet, Galata Emtia-i Ecnebiye Nezareti tarafından gümrükte tutulmuştur. Doktor Cerrahoğlu tedavi için olduğu gerekçesiyle, ilgili aletin kendisine teslimini talep etmiştir. Fakat Rüsumat Emaneti ise; elektrikli araç ve gerecin ithali yasak olduğu gerekçesiyle, konuyu Sadaret makamına yönlendirmiştir. *“Fransa postasıyla Galata emtia-i ecnebiye nezaretine vürud idüb tevfik kılınan tedaviye mahsus bir aded elektrik makinesinin tarafına teslimi Doktor Cerrahoğlu imzasıyla virilen arzualde istida olunmuş ve elektrik alât ve edevatının idhali memnu bulunmuş olmasına nazaran...”*⁴⁰

Sadaret ise iki gün sonra konunun Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine yönlendirildiğini bildirmiştir. Bu makam ilgili aletin, gerçekten tedavi için olup olmadığını kontrol edip belirleyecektir. *“...elektrik makinesinin ber-vechi ifade tedaviye mahsus olub olmadığını Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i celilesiyle bil-muharebe tayın ve işarı...”*⁴¹

Sadaret Doktor Cerrahoğlu'na ait olan elektrik makinesini, Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine kontrol ettirmiştir. Nezaret elektrik cereyanıyla tedavi için olduğunu ve hekimlikte kullanılacağını onayladığı için, ilgili makinenin geçişine izin verilmiştir. *“Doktor Cerrahoğlu namına vürud iden elektrik makinesinin cereyan-ı elektrikle tedavi için tertib idilmiş olan ve tebahette müstamel bulunan alâtdan olduğu bil-muhabere Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i celilesinden bildirilmiş olduğundan mezkûr makinenin imrarı...”*⁴²

Üçüncü bir örnek ise Doktor Papadopolis İlyâ Efendi'ye aittir. Gümrük girişinde eşyalarının kontrolü sırasında, ortaya küçük bir elektrik makinesi çıkmıştır. Hekimlik için kullanıldığı beyan edilen bu aletin geçişine izin verilmiştir.⁴³ Dördüncü örnek ise 9 Şubat 1903 tarihinde; Selanik'te yine tababette kullanılacağı beyanıyla, bir elektrik makinesinin gümrükten geçirilmek istenmesidir. *“...tababetde istimal olunmak üzere Selanike celb idilen elektrik makinesinin gümrükden imrarı hakkında”*⁴⁴

Sıralanan benzeri bu taleplerle ilgili verilen son örneğe; Kupacıyan ve Doktor Nikoladi ve Seferyan adına gelen, yine hekimlik için kullanılacak olan dört adet elektrik makinesidir. II. Abdülhamit Osmanlı Devleti'ne sağlık amacıyla gelen bu aletlerin denetlenmesini, bir kural çerçevesine bağlamak istemiştir. Bu denetim sayesinde muhtemel zararlarda önlenmiş olacaktır. Sağlık gibi önemi aşikâr bir alanda kullanılacak bu makinelerin, bombalı eylemlerde⁴⁵ de kullanılabilmesi mümkündür. Bu durum padişaha resmi binaların saldırı

40 BOA BEO 1556/116681. 30 Cemaziyelevvel 1318, 12 Eylül 1316, 25 Eylül 1900.

41 BOA BEO 1556/116681. 2 Cemaziyelahir 1318, 14 Eylül 1316, 27 Eylül 1900.

42 BOA Y.A.RES 111/75. 28 Zilhicce 1318, 5 Nisan 1317, 18 Nisan 1901.

43 BOA BEO 1703/127673. 26 Rebiülahir 1319, 29 Temmuz 1317, 11 Ağustos 1901.

44 BOA BEO 1995/149618. 11 Zilkade 1320, 27 Kânunusani 1318, 9 Şubat 1903.

45 Güvenlik endişeleri eskiden beri sürmekteydi. 1893 senesinde Yafa'ya gelen dış hekimî Reşid Efendi'nin kişisel eşyalarının arasında, İskenderiye'ye geçirmek istediği 276 metre tel bulunmuştur. Reşid Efendi bu telleri dış makinesinde kullanacağını beyan etmiştir. Fakat

tehdidine açık olduğu fikrini çağrıştırmıştır. “Kupacıyan ve Doktor Nikoladi ve Seferyan namlarına vürud idüb tababetde müstamel olduğu anlaşılın dört aded elektrik makinesinin gümrükden imrarı hakkında... bu gibi elektrik alâtının suiistimalini tecviz buyurmadıklarından ve çünkü bunlar hüsnü istimale salih oldukları gibi mesela cereyan elektriği telinin bir bombaya rabtıyla bombanın işal idilmesi... günün birinde emâkin-i emiriyenin duçarı taarruz olması mütebadir-i hatır olduğu cihetle...”⁴⁶

Padişah olası güvenlik risklerine karşılık, Rüşumat Emanetine kontrol için uyarıda bulunmuştur. Gelen her türlü elektrikli aletin bir uzman ve bilirkişi heyeti tarafından kontrolünü istemiştir. Bu noktada konuyla ilgili uzmanlığıyla tanınan Telgraf ve Posta Nezareti fen müşaviri Raif Efendi öncülüğünde, bir bilimsel komisyon kurulması emredilmiştir. Padişah kurulacak bu komisyonun incelemelerinin, konuyla ilgili genel bir kural haline getirilmesini emretmiştir. “...bunların erbabı vukuf ve ihtisasın muayene-i dakikasıyla mahiyetleri tebeyyün itmeden imrarlarına ruhsat itası caiz olamayacağından bade-evin bu kabil alât ve edevatin Telgraf ve Posta Nezareti fen müşaviri atufetlü Raif Beğefendi hazretleri ile diğer münasib erbabı vukuf ve ihtisastan mürekkeb bir heyet-i fenniye marifetiyle muayene idilerek virilecek rapor üzerine arz ve istizan-ı keyfiyet olunması hususunun usul ittihazı...”⁴⁷

4. Bireysel Elektrik Kullanımı Talepleri Karşısında Osmanlı Devleti’nin İsteksiz Tavrı

Elektriğin bir kamu hizmeti olarak düzenli bir şekilde halka sunulmasından önce, bazı girişimciler çeşitli amaçlar için bu enerji kaynağını kendi bireysel imkânlarıyla kullanmak istemişlerdir. Konuyla ilgili bu örneklerle geçmeden önce, Osmanlı Devleti’nin bu noktadaki bakış açısı verilmeye çalışılacaktır. Elektriğin yaygınlık kazanması yolunda devlet, ilk önceleri biraz çekimser davranmıştır. Hekimlik için kullanım örneğinde, II. Abdülhamit’in güvenlik endişesinden bahsedilmişti. Bu isteksiz bakış açısını destekleyen bir diğer unsur ise, kapitülasyonların varlığı olmuştur. II. Abdülhamit denetim konusunda sıkıntılar yaşanacağı endişesini taşımaktadır.

Osmanlı Devleti’ne yapılacak elektrikli araç ve gereç ithali, prensip olarak yasaklanmıştır. Fakat bu yasağa rağmen İstanbul’da otel benzeri bazı

bu tellerin telgraf makinesi, elektrik aydınlatması ve telefonun yanı sıra; dinamit yapımında da kullanılabileceği belirtilmiştir. Bu gerekçeyle tellerin geçişine izin verilmemiştir. BOA DH.MKT 170/37. 11 Cemaziyelevvel 1311, 8 Teşrinisani 1309, 20 Kasım 1893. Bu örnek biraz fazla hassaslık olarak sayılabilir de; yukarıdaki itirazdan bir seneyi biraz geçen bir sürede, II. Abdülhamit’in endişesi boşa çıkmamıştır. 1905 Ağustosunda bir Cuma selamı sırasında, patlatılan bombayla kendisine suikast düzenlenmiştir. Saatli bombanın infilakında padişah zarar görmediyse de, 23 kişi ölmüş ve 58 kişi yaralanmıştır. Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, ss.153,156.

46 BOA İ.HUS 116/59. 16 Safer 1322, 19 Nisan 1320, 2 Mayıs 1904.

47 BOA BEO 2325/174327. 17 Safer 1322, 20 Nisan 1320, 3 Mayıs 1904.

umumi binalarda, elektrik kullanılmaya başlanmıştır. Diğer yandan Avrupa'da halkın, elektrik enerjisinden her şekilde faydalanmasına izin verilmektedir. II. Abdülhamit bu rahat izin veriş, Avrupa hükümetlerinin denetim noktasında çok rahat hareket edebilmelerine bağlamaktadır. Elektriğin yanlış kullanımından doğabilecek her çeşit zarardan, gerektiğinde sebebiyet verenleri Avrupa hükümetleri rahatlıkla sorumlu tutulabilmektedir. Oralarda yaşayan yabancılar buldukları ülkelerdeki halkla, kanun önünde eşit sayılmaktadırlar. Osmanlı Devleti'nde ise yabancılar sahip oldukları kapitülasyonların imtiyazlı hükümleri gereğince rahat hareket etmekte olup, hükümetin denetim için yapacaklarına engel olmaktadırlar.

“Memalik-i Şahaneye elektrik alât ve edevatının idhali usulden memnu olduğu halde Dersaadetde otel gibi bazı mebani-i umumiyece işbu memnuiyet hilafında bir takım elektrik makineleri celb idilerek istimal kılınmakda bulunmuş olub gerçi Avrupada efrad-ı ahalinin dahi elektrik kuvvetinden her suretle istifade eylemelerine müsaade olunmakda ise de elektriğin suiistimalinden tevliid idebilecek mazarratdan tolayı indül-icab müsebbiblerini mesul tutmak hususunda Avrupa hükümetlerinin salahiyet-i kamilesi olduğu ve oralarda ecnebiler buldukları memleketin ahaliysiyle nazar-ı kanunda müsavi bulunduğu halde Memalik-i Şahanede ecanibin kapitülasyon ahkâmınca haiz oldukları imtiyazât hükümet-i seniyyenin serbest-i hareket ve muamelatına mani olmakda...”⁴⁸

5. Hususi veya Ticari Amaçlarla Bireysel Elektrik Kullanımı

Elektriğin aydınlatmadaki avantajları, özel girişimcilerin dikkatini çekmekteydi. 1893 tarihli bir tanıtım yazısında, elektriğin evlerimizi, ticarethanelerimizi ve istediğimiz her yeri güzel ve berrak bir ışıkla doldurduğundan bahsedilmektedir. Üstelik diğer aydınlatma için kullanılan malzemelerin aksine, koku ve duman da yapmamaktadır.⁴⁹ Tarabya'da bulunan Summer Palas Oteli, bu tarz avantajlardan faydalanmak için Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk girişimlerdenidir. 1899 yılında otele elektrik için gereken eşyalar parça parça getirilmektedir. Otelin arka tarafında kazı yapılarak, elektrik nakli için gereken teller yerleştirilmiştir. Ayrıca kapısının üstüne elektrikle çalışacak bir fener asılmıştır. Elektriğin sevkiyatı için gerekli direklerin dahi, dikildiği haber alınmıştır. Elektrikle aydınlatma ve bu iş için gerekli olan teçhizatın gümrüklerden geçirilmesi resmi izne tabidir. Dâhiliye Nezareti bu oteldeki faaliyete göz yumulması durumunda, benzeri girişimlerin diğer otel ve yabancı mekânlara da yayılacağından endişe etmektedir. Sonrasında benzeri girişimleri engellemek çok daha büyük sorunlar çıkaracağından, konuyla ilgili Babıalî'nin bir an önce tedbir ve karar alması istenilmiştir.

48 BOA İ.HUS 80/20. 13 Ramazan 1317, 2 Kânunusani 1315, 14 Ocak 1900.

49 ..., “Elektriğin Tercüme-i Hali”, *Maarif*, C. IV, S. 98, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1893, s.306.

“...Tarabyadaki Summer Palas Oteli için ecza ve levazımat-ı mukteziyesi ceste ceste celb ile otelin arka ciheti hafır olunarak elektrik nakil telleri vaz ve kapısı balasına birde fener talik idildiği ve elektrik taliki için üzere direkler dahi vaz olunduğu dahi haber alındığından ve elektrik ile tenvirat icrası ve ol-babda lazım olan alât ve edevatın gümrüklerce imrarı ruhsat-ı müsaade-i mahsusaya mütevakkıf olduğundan ve mezkûr otelde icra olunan ameliyat ve tenvirata nazar-ı müsaade ile bakılacak olursa diğer otel ve emakin-i ecnebiyede sirayet ideceğinden ve bilahare meni müşkilat-ı azimeye sebeb olacağından bahisle meseleye dair Babialice şimdiden bir tedbir ve karar ittihazı...”⁵⁰

Elektrik ile aydınlatma için 1899 yılı itibariyle henüz resmi bir izin veya ruhsat verilmemiştir. Konuyla ilgili talep ve dilekçeler ise reddedilmektedir. Fakat İstanbul Tarabya’daki Summer Palas oteli için, parça parça malzeme ve teçhizat getirilmektedir. Sadaret makamı belediyeden ve Dâhiliye Nezaretinden alınan bu yasak delici haberler üzerine, bir şeyler yapılması gerektiğine karar vermiştir. “Elektrik ile icra-yı tenvirat için henüz devletce müsaade ve ruhsat-ı resmîye itası takdir itmemiş ve bu babda vuku bulan taleb ve müstedyat red idilmekte bulunmuş olduğu halde Tarabyadaki Summer Palas oteline... elektrik ile tenvirine teşebbüs olunduğu şehremaneti celilesinden arz ve işar kılınub bu suret hilaf-ı memnuiyet olarak caiz olamayacağı derkar...”⁵¹

Saygın ve prestijli yerlerin elektrikle aydınlatılması, talep edilen bir durumdur. Fakat bu durumun sağlam bir kurala bağlanması gerekmektedir. Bu noktada Sadaret öncelikle getirilen teçhizatın, sadece getirildiği yer için kullanılmasını şart koşmuştur. Ücretli veya ücretsiz dışarıya elektrik verilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca olası zararlara karşı birisinin mesuliyeti üstüne alması gerekmektedir. Böylelikle olası suiistimaller önlenilecektir. Elektrik kullanacak olanlardan gerekli kadar teminat ve kefalet istenecektir. Konunun denetiminin icrasıyla belediye görevlendirilmiştir. Sadaret makamı bu tarz eşyaların gümrükten geçirilmesiyle alakalı olarak, Şura-yı Devletin düzenli bir kural ortaya koymasını talep etmiştir.

“...muteber mahaller için elektrik edevati celbi ve anınla tenvirat icrası arzu olunduğu halde işin bir kaide-i salimeye rabtı lazımeden bulunduğundan öyle muteber mahallerin tenviri için celb olunacak elektrik edevatının hangi daire için getirdilecek ise oraya mahsus olmak ve harice virilmemek ve mehazirinin mesuliyeti deruhde idilmek ve suiistimal olunmamak üzere teminat ve kefalet-i kavîye ve müteselsileye rabt olunduktan ve şehremaneti celilesince bu veçhle muamele ifa olunduğu arz ile... gümrüklerden imrarı zımında Şura-yı Devletce bir madde-yi nizamiye kaleme alınması...”⁵²

Ticari veya hususi amaçlara dayanan bireysel kullanıcılarla alakalı, beş adet örnek sunulmuştur. Tarabya’daki otel sonrası ikinci örnek Alman bir şahsın, Kudüs şehrinde işlettiği buharlı değirmenin aydınlatılmasıyla alakalıdır.

50 BOA DH.MKT 2205/75. 10 Muharrem 1317, 9 Mayıs 1315, 21 Mayıs 1899.

51 BOA BEO 1314/98508. 16 Muharrem 1317, 15 Mayıs 1315, 27 Mayıs 1899.

52 BOA ŞD 2694/31. 16 Muharrem 1317, 15 Mayıs 1315, 27 Mayıs 1899.

İlgili talebin gerçekleştiği tarihte elektrikli araç gereçlerin ithal edilmesi yasak olduğu için, değirmende eskiden beri bir elektrik tesisatı olduğuna vurgu yapılmıştır. Yalnız bu tesisattaki lambalar, artık kullanılmayacak kadar eskimiştir. Bu noktada Rüşumat Emaneti Sadaretten, gümrükten değirmen için geçirilmek istenen 29 adet yeni elektrik lambasıyla 10 metre tel için talimat istemiştir. *“Almanyalı bir zatın Kudüs-ü Şerifde vaki buharlı değirmeninde eskiden berü mevcut bulunan ve istimale gayri salih bir hale gelmiş olan elektrik lambalarının tebdili için bu kere celb olunan yirmi tokuz aded mücedded elektrik lambasıyla on metro telin imrarına müsaade olunması...elektrik alât ve edevatının idhali memnu bulunmuş olmasına nazaran iktizasının emir ve işarı...”*⁵³

Lambalarla telin gümrükten geçirilmesi için, Alman Sefareti de talepte bulunmaktadır. Bu durum sonrası padişah onayından geçen izni, Sadaret makamı 22 Mayıs 1901 tarihinde Rüşumat Emanetine bildirmiştir.⁵⁴

Elektrik enerjisinin aydınlatma amaçlı kullanımına üçüncü örnek ise, Mösyö Huber'in talebidir. Krupp fabrikalarının İstanbul temsilcisi olan Mösyö Huber, Tarabya'da Almanya Sefaretinin yakınındaki yazlık köşkünü elektrikle aydınlatmak istemektedir. Bu aydınlatma için gerekli olan bilumum teçhizatı, Berlin'deki elektrik şirketi vasıtasıyla İstanbul'a getirtmiştir. Fakat Rüşumat Emaneti hükümetin özel izni olmaksızın, bu tarz teçhizatın geçişine izin vermemektedir. Almanya Sefareti kendisine durumun bu şekilde bildirilmesi üzerine, Hariciye Nezaretine başvurmuştur. Sefaret bu duruma iki açıdan karşı çıkmıştır. İlkinde hâlihazırdaki mevcut uygulamaları gerekçe göstermiştir. Şehirde bazı hususi evler bile elektrikle aydınlatılmaktadır. Sefaretin ikinci dayanak noktası ise, yürürlükteki ticaret anlaşmaları olmuştur. Anlaşmada bazı istisnalar olsa da, elektrik için gereken aletlerle ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bu gerekçelerle Alman Sefareti zaten İstanbul'a gelmiş olan elektrik makine ve teçhizatının biran önce Mösyö Huber'e teslimini talep etmektedir.

*“Krupp fabrikasının Dersaadet vekili Mösyö Huber Tarabyada Almanya Sefarethanesi karibinde vaki sayfiyesinin elektrikle tenviri maksadıyla Berlindeki elektrik şirketi umumiyesine sipariş ittidiği elektrik alât ve edevatının Babialinin müsaade-i mahsusası olmaksızın imrarına rüşumat emanet-i celilesince mümanaat idilmekde olduğum ahiren sefarete bildirmiştir sefaret bazı emakin-i hususiyenin bile elektrikle tenviri hususunda mevcut olan emsalden sarfı nazarla elyevm meriül-icra olan muahedât-ı ticariyenin Memalik-i Şahaneye idhal olunacak bazı mevad müstesna olmak üzere elektrik makineleriyle alât ve edevati hakkında bir gûne tahdidatı muhtevi bulunmadığı...”*⁵⁵

53 BOA İ.RSM 13/23. 10 Muharrem 1319, 16 Nisan 1317, 29 Nisan 1901.

54 BOA BEO 1663/124670. 3 Safer 1319, 9 Mayıs 1317, 22 Mayıs 1901.

55 BOA HR.İD 2082/43. 30 Temmuz 1903.

Sadaret ilgili makinelerin Mösyö Huber'e teslimini onaylamıştır. Çünkü Alman Sefaretinin hususi evlerin elektrikle aydınlatılması noktasında verdiği örneklerle; mevcut ticaret anlaşmalarının elektrik makinelerinin ülkeye sokulması noktasında, herhangi bir sınırlama getirmediği eleştirilerini doğru bulmuştur.⁵⁶

Ertesi sene Mösyö Huber, yazlık köşküne elektrik tesisatı ile ilgili yeni parçalar getirtmiştir. Avizeler, akümülatör takımları ve bir adet de sigorta levhasından oluşan bu sevkiyatın geçirilmesine, Rüsumat Emaneti yine izin vermemiştir. Alman sefaretini öncesinde olduğu gibi, Mösyö Huber'in bu sevkiyatının da geçirilmesi için devlete başvurmuştur. Sadaret makamı ise talebin karşılanması gerektiğini belirten yazısını, 26 Ağustos 1904 tarihinde Rüsumat Emanetine göndermiştir. "...bu defa işbu makinelerin teferruatından olmak üzere vürud iden avizeler ile akümülatör takımları ve bir aded tevzi levhası ve sair eşya-yı tenviriyenin imrarına emanet-i celilelerince mümanaat olunmakda..."⁵⁷

Aydınlatma amaçlı bir başka talepte, İzmir'de ikamet etmekte olan Mösyö Ferdinand Rayzire'e aittir. Kendisi Almanya vatandaşı olup, mülkiye mühendisi olarak görev yapmaktadır. Şahsı adına iki takım indüksiyon, bir kıta ölçüm ve bir adet de dinamo makinesi gelmiştir. Rüsumat Emaneti diğer iki makine için geçiş izni verirken, dinamo makinesinin gümrükten geçirilmesine izin vermemiştir. Almanya Sefareti ise bu duruma itiraz etmiş olup, yasaklanan dinamonun elektrik makinesinin en önemli parçalarından biri olduğunu belirtmiştir. Bu alet olmadan makinenin çalışması mümkün olmayacaktır. "İzmirde mukim Almanya tebaasından ve mülkiye mühendislerinden Mösyö Ferdinand Rayzire namına vürud iden elektrik alât ve edevatından iki kıta indüksiyon ve bir kıta mikyas aletinin imrarı ve dinamo aleti olan diğerinin iadesi... taraf-ı acizaneme tebliğ buyurulduğu ve Almanya Sefaretinden bu kere virilen takrirden salif-üz-zikr dinamo elektrik makinesinin en mühim bir cüzi olub bu aletsiz makinenin işledilmesi mümkün olamayacağından bahisle..."⁵⁸

Sadaret makamı on iki sandık içerisinde İzmir gümrüğüne gelen, bu elektrik teçhizatını incelemiştir. İncelemenin neticesinde bu teçhizatın aydınlatma için olduğu belirlenmiş olup, dinamo makineleriyle birlikte geçişine izin verilmiştir. Çünkü dinamo olmadan bu teçhizatın çalıştırılması mümkün değildir. "...İzmir gümrüğüne vürud iden on iki sanduk elektrik alât ve edevatının tenviratda istimal olunmak üzere ve dinamo makineleriyle beraber vürud itmesine ve dinamosuz istimali gayr-i kabil olmasına binaen..."⁵⁹

Elektrikle aydınlatma mağaza ve işyerleri için de dikkat çekmekteydi. Konuyla ilgili son örnekte Abud Efendi adındaki bir tüccar, Beyoğlu İstiklal Caddesinde han ve mağazalar inşa ettirmiştir. Kendisi buraların elektrikle

56 BOA İ.RSM 18/12. 23 Cemaziyevvel 1321, 4 Ağustos 1319, 17 Ağustos 1903.

57 BOA BEO 2397/179739. 14 Cemaziyelahir 1322, 13 Ağustos 1320, 26 Ağustos 1904.

58 BOA BEO 3021/226547. 6 Safer 1325, 8 Mart 1323, 21 Mart 1907.

59 BOA BEO 3021/226547. 12 Safer 1325, 13 Mart 1323, 26 Mart 1907.

aydınlatılması için, İngiltere'den Mister William Daveç adındaki bir mühendisle anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde ilgili mühendis, bütün aksamıyla birlikte iki adet jeneratörü Londra'dan sipariş etmiştir. Bu makineler yakında İstanbul'a gelecek olsa da, Tophane-i Amire'ye Beyoğlu bölgesinin elektrikle aydınlatılması noktasında bir imtiyaz tanınmıştır. İngiliz Sefareti bu olayın bilgisine sahip olduğu için; ilgili imtiyazın faaliyete geçtiğinde, bahsedilen makinelerin kaldırılacağını beyan etmiştir. Sonrasında Abud Efendi'nin han ve mağazaları, elektrik enerjisini Tophane-i Amire'den satın alacaklardır. Sefaret bu şartlar çerçevesinde, ilgili makinelerin gümrükten geçirilmesine izin verilmesini talep etmiştir. Sadaret makamı ise bu iki makinenin aydınlatma ve asansör için olduğunun altını çizerek, ülkeye sokulmasında herhangi bir sakınca görmemiştir. Tophane-i Amire imtiyazı başladığı an kaldırılmak şartıyla, ilgili makineler gümrükten geçirilebilir.

*"...Abud Efendi hazretlerinin Beyoğlu Caddesi Kebirinde inşa itirdiği han ve mağazaların elektrik ziyasıyla tenvir-i ba-mukavelename taahhüd edilmiş olan İngiltere devleti tebaasından Mister William Daveç nam mühendisin Londraya sipariş idüüb yakında Dersaadete vürud idecek olan mea teferruat iki aded jeneratörün Beyoğlunun elektrik ile tenvir-i hakkında Tophane-i Amireye ihsan buyurulmuş olan imtiyaz hükmünün mevki-i icraya vazında kaldırılmak ve kuvve-i elektrikaya o vakit Tophaneden ahz olunmak şartıyla gümrükden imrarı İngiltere Sefaretinden iltimas olunduğuna dair... iki makinenin tenvirat ve asansöre mahsus ve mahzurdan salim eşya-yı elektrikadan olmasına mebni imrarı caiz idüği dermeyan olunmuş olmağla iltimas-ı vakia vechiyle Tophane-i Amireye ihsan buyurulan imtiyaz hükmünün tatbikatına mübaşeret olundukda mezkûr makineleri kaldırmak üzere imrarı..."*⁶⁰

5.a. Çevre Endişesiyle Bireysel Bir Kullanıcının Reddi

Bireysel amaçlarla elektrik kullanmak isteyenleri, piyasa düzenleyicisi olarak Osmanlı Devleti dikkatli bir şekilde kontrol etmekteydi. Dersaadet istinaf savcısı yardımcılarında Hakkı Bey ile Gürcü Kumpanyası, balık avı için Midilli Adasında geçerli ortaklaşa bir imtiyaz almışlardır. Bu av için lastik borularıyla birlikte bir elektrik aleti getirtmişlerdir. Fakat Rüsumat Emaneti, bu aletin ülkeye sokulup sokulmaması konusunda tereddüde düşmüştür. Telgraf ve Posta Nezaretine konu sevk edilmiş olup, nezaretin fen müşavirliği ilgili aleti incelemiştir. Bahsedilen alet aydınlatmalı bir şamandıradır. Bu alet balık avında olduğu kadar, başka işlerde de kullanılabilir. Fakat müşavirlik bu aletin ülkeye girişinin sakıncalı olup olmadığı konusunda, net bir kanaat getirememiştir.

"Dersaadet istinaf müdde-i umumi muavinlerinden saadetlü Hakkı Beğ ile Gürcü Kumpanyasının müştereken imtiyazını almış oldukları Midillü Ceziyesindeki sayd-ı mahi için istimal olunmak üzere celb eyledikleri maa-lastik boru elektrik alâtının irsaliyle bil-muayene iktizasının arz ve beyanını âmir Rüsumat Emanet-i celilesinin ol-

60 BOA İ.RSM 28/1. 2 Rebiülahir 1325, 2 Mayıs 1323, 15 Mayıs 1907.

*babdaki tezkiresinin... nezaret fen müşavirliğine ledel-tevdi zikrolunan alâtin münever bir şamandırardan ibaret olduğu ve sayd-ı mahi ve daha sair işlerde kullanılabilir ise de imrarında mahzur olub olmadığı giderilemediği..."*⁶¹

Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinde yapılan görüşmede ise, ilgili aletin denize ve balıklara ciddi zararlar vereceği düşünülmüştür. Elektrik ışığının tesiriyle balıklar baygın bir hale gelmektedir. Hatta bu etki ışık kapandıktan sonra bile, bir yarım saat kadar sürmektedir. Tabi ki burada bahsedilen etki, ışıktan değil elektriğin balıkları çarpmasındandır. Devamında eğer bu makine denizde kurulu dalyanlarda kullanılacak olursa, baygınlıklarından yararlanılarak balıkların yenmeyecek kadar küçük olanları bile toplanacaktır denilmektedir. Bu durumsa balık neslinin tükenmesine sebep olacaktır. Balık neslinin korunması dikkate alındığından, ilgili aletin kullanılmasına izin verilmemiştir. Buradaki bir diğer dikkat çekici noktaysa, Telgraf ve Posta Nezaretinin tereddütlü tavrıyla Tanzimat Dairesindeki yasaklayıcı karar arasındaki bir buçuk seneye yaklaşan süredir. Muhtemelen bu sürede yaşanan balık sayısındaki azalma, dikkat çekici seviyelere ulaşmıştır. "...elektrik ziyasının tesiriyle balıkların baygın bir hale geldiği ve hatta ziyanın izalesinden sonra bile yarım bu saat bu hal devam ettiği cihetle bu makinenin dâhil-i bahirde inşa idilen dalyanlarda istimali halinde balıkların baygınlıklarından bilistifade ekle gayr-i salih olan küçüklerine varıncaya kadar toplanarak bilahare inkıta-ı tenasüle sebebiyet vireceğinden mezkûr alâtin istimali caiz olamayacağı..."⁶²

5.b. Elektrikli Aletlerin Denetlenmesinin Belediyeye Devredilmesi

Osmanlı Devleti'ne ithal edilen elektrikli makineler, gümrükten geçirilirken bir fen heyeti tarafından kontrol edilmekteydi. Ancak bu kontrolden sonra ülkeye girişine izin verilmekteydi. 1904 yılında Viemburg ve Siemens ve Pandiani adına, aydınlatma için kullanılacak bazı elektrik tertibatı gelmişti. Bu teçhizatın geçişine üç kişilik bir fen heyetinin kontrolü sonrası izin verilmiştir. Bu heyette sarayın elektrik müdürü ve mühendisi unvanlarının yanı sıra, Posta ve Telgraf Nezareti fen müşaviri sıfatıyla Raif Efendi ile birlikte; Top Fabrika-i Hümayunundan bir ustabaşı ve Mekatib-i Tıbbiye-i Şahanede öğretmenlik görevini de üstlenmiş bir tabip binbaşı bulunmaktaydı.⁶³

4 Ağustos 1908 tarihi itibarıyla, bu fen heyeti kontrolü uygulamasından vazgeçilmiştir. Gümrüklere gelen bütün elektrikli araç ve gereç serbest olarak geçecektir. Rüsumat Emaneti tarafından İstanbul gümrükleriyle taşra rüsumat nezaretlerine, konuyu bildiren genel bir tebligat yapılmıştır. Fakat gümrüklerde serbest geçiş uygulamasına başlansa da, konunun denetimi de tamamen ihmal edilmemiştir. Gerek aydınlatma ve gerekte sanayide güç kaynağı olarak dinamo

61 BOA DH.MKT 292/73. 29 Rebiülahir 1312, 17 Teşrinievvel 1310, 29 Ekim 1894.

62 BOA BEO 765/57335. 28 Şaban 1313, 31 Kânunusani 1311, 12 Şubat 1896.

63 BOA Y.A.RES 127/66. 11 Ağustos 1320, 24 Ağustos 1904.

kullanmak isteyenleri, belediye daireleri denetleyecektir. “Badema gümrüklere vürud idecek bilcümle elektrik alât ve edevatının artık heyet-i fenniyece muayenesine hacet kalmadığı ve serbest olarak imrarı icab eylediği cihetle taşra rüsumat nezaretleriyle Dersaadet gümrükleri nezaret ve müdiriyetlerine tebligat-ı umumiye icra kılınmıştır gerek tenvirat icra itmek gerek sanayide kullanılmak üzere dinamo elektrik makinesi celb ve istimal idecekler hakkında nizamname-i mevcude ahkâmının tatbiki devair-i belediyeye aid olduğundan...”⁶⁴

6. Kamu Hizmeti Olarak Elektrik

Elektriğin Osmanlı Devleti'ndeki ulaşılabilirliğinin iyice artması sonrası, daha büyük ölçekli yatırımlar amacıyla kamu hizmeti olarak elektrik dikkat çekmeye başlamıştır. Girişimciler şehirlerin elektrikle aydınlatılması ve şehir taşımacılığında kullanılan tramvayların elektrikle çalıştırılması⁶⁵ konularında Osmanlı Devleti'ne başvurularında bulunmuşlardır. Bu tarz yatırımlarla alakalı bu bölümde beş örnekten bahsedilecektir. 8 Nisan 1903 tarihli ilk örnekte Şam şehrinin elektrikle aydınlatılması için, Beyrut'un önde gelen isimlerinden Mehmet Arslan Bey'e imtiyaz verilmiştir. Elektrik üretip satması için 99 yıllığına verilen bu imtiyazda, Mehmet Arslan Bey Osmanlı Devleti'nin şimdiki ve gelecekteki kanunlarına uymakla mükelleftir. Kendisinin bu imtiyazı yabancılara devretmesi yasak olup, ayrıca süreci Osmanlı bir şirketle yürütmesi de gerekmektedir. “Şam-ı Şerif şehrinin elektrikle tenviri için kavânin-i haliya ve atıye-i devlete tabi olmak ve hiçbir ecnebiyeye devr ve ferağ idilmeyerek sırf Osmanlı bir şirket vasıtasıyla idare kılınmak şartı ve toksan tokuz sene müddet ile şehri mezkûrda elektrik istihsal ve fûruhtı imtiyazı Beyrut eşrafından Mehmet Arslan Beğ uhdesine ihale buyurulduğundan...”⁶⁶

Şehirlerin elektrikle aydınlatılmasıyla alakalı diğer bir örnekteyse, İzmir ve Selanik şehirleri için birlikte imtiyaz verilmiştir. Ayrıca verilen imtiyaza, Şam şehrinde tramvay işletilmesi de dâhil edilmiştir. Konuyla alakalı olarak “Selanik ve İzmir Elektrik ve Şam Tramvay Anonim Osmanlı Şirketi” kurulmuştur. Şirketin işleyişi ile ilgili görüşmeler ise, 11 Temmuz 1903 tarihinde Meclisi Nafiada yürütülmüştür. Bu görüşmede yapılmış olan tramvayın başlangıç ve bitiş noktasının net olmadığı eleştirisi giderilince, Sadaret makamı ertesi gün imtiyazı onay için padişaha sunmuştur.⁶⁷

Beş sene kadar sonra Selanik şehri için olan tesisin inşaatı sona ermiştir. Dönemde şehirlerin elektrikle aydınlatılmasının yanı sıra, şehir

64 BOA DH.MKT 1282/13. 6 Recep 1326, 22 Temmuz 1324, 4 Ağustos 1908.

65 Avrupa'da ilk elektrikli tramvaylar Berlin'de 1884 ve Prag'da 1890 yıllarında ortaya çıktı. Londra tramvay ağı 1900 yılında 921 km iken, 1906'da 3533 km'ye çıkmıştı. 1912 senesinde Paris tramvay ağı 2004 km uzunluğuna erişmişti. Ivan T. Berend, 20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

66 BOA İ.İMT 4/11. 10 Muharrem 1321, 26 Mart 1319, 8 Nisan 1903.

67 BOA İ.TNF 12/38. 16 Rebiülahir 1321, 29 Haziran 1319, 12 Temmuz 1903.

taşımacılığında kullanılan tramvaylarda da enerji kaynağı olarak elektrik kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. İlgili şirket iki amaç için de gerekli olan tesisin tamamlandığını belirtmiştir. Bu sebepten geçici kabul için işlemlerin başlatılmasını talep etmiştir. Talep edilen işlemin yapılması için kurulan komisyonsa, yapılan inşaatın mukavele ve şartname hükümleriyle onaylanmış haritalara göre yapıldığını kontrol edecektir.⁶⁸

Şirketin beyan ettiği gibi, Selanik'te yapılmış olan elektrik santrali ile elektrikli tramvaylar tamamlanmıştır. Durumu inceleyen teknik heyet, tesislerin geçici kabulüne de onay vermiştir. Bu onay sonrası tesislerin resmi açılışı, bölgedeki memurların ve önde gelenlerinin katıldığı bir törenle yapılmıştır. *"Selanikte inşasına mübaşeret olunan elektrik fabrikasıyla elektrik tramvayları imalatı bu kere hitam bularak gönderilen heyet-i fenniye tarafından tedkikat-ı lazıme bil-icra kabul-i muvakkate şayan olduğu tasdik idilmiş olduğundan memurin ve muteberân-ı memleket hazır olduğu halde resm-i küşadı icra..."*⁶⁹

Şehirlerin elektrikle aydınlatılmasıyla alakalı üçüncü örnekte ise, Tarsus şehri elektrikle aydınlatılmıştır. Şehrin elektrik altyapısı için inşaatı 1907 yılında başlanmıştır. Şehrin elektrik tesisatının resmi açılışı ise 8 Şubat 1910 gecesinde yapılmıştır. Hidroelektrik güç sağlayan su türbini İtalya'dan getirilmiştir. Bu türbinden 120 beygir güç elde edilebilmekteydi.⁷⁰

Elektrik aydınlatmasıyla ilgili dördüncü örnek ise başkent İstanbul için olup, diğer şehirlere nispeten daha geç bir tarihte imtiyaz verilmiştir. Babıali 23 Ekim 1910 tarihli toplantısında, Macar Gants şirketine İstanbul Rumeli tarafında elektrik enerjisi dağıtımını imtiyazını vermiştir. Fakat şirketin telgraf, telefon ve dönemin genel taşımacılık aracı olan tramvaylarda muharrik güç alanlarında⁷¹ çalışma yetkisi yoktur. Toplantıda imtiyaz kabul edilmeden, denetim noktasında Dâhiliye Nezareti bir eleştiride bulunmuştur. Şehir sınırları içerisinde verilen bu imtiyazlarda Şehremanetinin bir denetim yetkisi bulunmaktadır. Bunun üzerine durumu belirten bir ibare şirketin şartnamesinin kırk sekizinci maddesine ilave edilmiştir.

"...Dersaadet Rumeli cihetiyle mülhakatında telgraf ve telefon ile nakliyat-ı umumiye umuruna muktezi kuvveyi muharrikeden maada hususata şümuli olan elektrik kuvveti tevziatı umumiyesi imtiyazının... Macaristanda kâin (Gants) şirketine ihalesi

68 BOA BEO 3339/250377. 22 Cemaziyelevvel 1326, 8 Haziran 1324, 21 Haziran 1908.

69 BOA DH.MKT 1265/31. 29 Cemaziyelevvel 1326, 16 Haziran 1324, 29 Haziran 1908.

70 Ozan Arslan, "Tarsus Elektrik Altyapısı Tarihine Bir Bakış (1906-1938)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII, S. 1, İzmir, 2017, ss. 5-6, 9.

71 Macar şirketle İstanbul için imtiyaz görüşmeleri sürdürülürken, bu ayrım yapılmıştır. Fakat taşrada muhtemel girişimciler az olacağı için; genel bir kural olarak hem aydınlanma ve hem de tramvaylarda güç kaynağı olarak, elektrik imtiyazlarının birlikte verilebileceği genel kabul görmüştür. *"...taşraca icabat-ı mevkiye göre vesait-i nakliyyeye müteallik kuvve-i muharrikenin dahi tenvirat ve sair hususât ile birleşdirilerek ihalesi için talib zuhuru halinde bu cihetinde nazar-ı dikkate alınması tabi bulunduğundan..."* BOA MV 140/11. 3 Cemaziyelevvel 1328, 29 Nisan 1326, 12 Mayıs 1910.

münasib... Dâhiliye Nezaretinden alınan tezkirede şehir dâhilinde virilecek kâffe-i imtiyazatın Şehremanetine aidiyeti tabi olduğundan... şartnamenin kırk sekizinci maddesine Şehremanetin teftişata teşrik olacağına dair bir madde ilavesi..."⁷²

Şirket elektrik santrali inşası için, Haliç civarında arazi araştırmasına girmiştir. Silahtarağa civarındaki derelerin üzerinde, Terkos ve Silahtarağa adlarıyla iki köprü bulunmaktadır. Bu iki köprünün arasındaki emlak-ı hakaniyeye ait yüz dönüm kadar arazi, elektrik santrali yapmak için uygun bulunmuştur. "Silahdar ağa civarında kâin Terkos köprüsi ile Silahdar ağa köprüsi beyinde bulunan emlak-ı hakaniyeden yüz dönüm kadar arazinin elektrik fabrikası tesisi maksadıyla Dersaadet Elektrik Şirketi tarafından iştira idilmek istenildiği..."⁷³

Devamında Gants şirketi Alibeyköy ile Kâğıthane dereleri arasındaki bu düzlüğe, Silahtarağa Elektrik Santralini inşa etmiştir. 1913 yılında açılan bu tesis, Osmanlı Devleti'ndeki ilk termik santral olmuştur.⁷⁴ Bu tesis sonrası İstanbul halkına elektrik gücü sağlanmaya başlanmıştır. İstanbul'da abone sayısı 1914 yılında 2055 kişiye ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşının sonunda bu rakam 12894 kişiye ulaşmış olup, tüketilen elektrik ise 16,5 milyon kilovata çıkmıştır.⁷⁵

Kamu hizmetinde kullanılan elektrikle ilgili son örneğe taşımacılıkla ilgili olup, İstanbul'daki tramvay şirketinden gelmiştir. Şirket tramvay taşımacılığında hayvan gücünden yararlanmaktadır. Fakat elektrik gücüne geçmek istemektedir. Bunun için gerekli tesislerin inşaatına ve tramvaylarda elektrik kullanımına verilecek izin karşılığı, kendi ahırlarındaki 750 baş beygiri askeriyeğe bağışlamak istemektedir. Şirket bu hayvanların askeriyeğin top taşımacılığında, önemli bir hizmet göreceğini düşünmektedir. "Tramvay şirketi ahurlarında mevcut... top cerri için kabiliyet ve kuvveyi tahmileyi matlubeye haiz olan yedi yüz elli re's bargiri cihet-i askeriyeğe terk ve teberrua hazır bulunduğuna buna mukabil yalnız tramvay arabalarının cerri için muktezi elektrik kuvvetinin istihsaline mahsus bir fabrikanın inşası hak ve müsaadesinin şirkete bahş ve itası hakkında..."⁷⁶

Şirketin talebi üç sene kadar sonra kabul edilmiştir. Dersaadet Tramvay Şirketi hatlarında elektrik kullanımını düzenleyen bir şartname hazırlamıştır. Bu şartnamenin on bir ve on ikinci maddelerinde gereken düzenlemeler yapıldığı için, Meclisi Vükela 28 Ocak 1912 tarihinde gerekli izni vermiştir. "...Dersaadet Tramvay Şirketi hututında elektrik istimaline dair olan şartnamenin on birinci ve bu babdaki mütalaanamenin on ikinci maddelerinde icra kılınan tadilat ve tashihat münasib görünmüş olduğundan..."⁷⁷

72 BOA İ.DUİT 34/24. 19 Şevval 1328, 10 Teşrinievvel 1326, 23 Ekim 1910.

73 BOA BEO 3887/291505. 26 Rebiülahir 1329, 13 Nisan 1327, 26 Nisan 1911.

74 Ali Cengizkan, "Türkiye'de Fabrika ve İşçi Konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, C. XX, S. 1-2, Ankara, 2000, s. 32.

75 Emine Erol, Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi: 1902-2000, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 65.

76 BOA BEO 3472/260356. 23 Zilhicce 1326, 3 Kânunusani 1324, 16 Ocak 1909.

77 BOA MV 226/67. 8 Safer 1330, 28 Ocak 1912.

Sonuç

Dünyadaki gelişme süreci dikkate alındığında, elektrik enerjisi Osmanlı Devleti'ne kısa sayılabilecek bir sürede girmiştir. Öncelikle askeriye'nin dikkatini çeken elektrik ışığı, kendine donanmada bir kullanım alanı bulmuştur. Elektriğin takip eden kullanım alanı ise, gösteri sanatları alanındaki sinemada olmuştur. Yeni bir icat olan sinema, Osmanlı idarecileri tarafından içtenlikle incelenmiştir. Bu incelemede sinemanın önemli bir iktisadi potansiyeli olduğu kanaatine varılmıştır. Kısmi kullanım olarak sağlık ve tıbbi cihazlar elektriğin üçüncü yayılma aşamasını oluşturmuştur. Fakat dönemin padişahı II. Abdülhamit, hayati öneme sahip tıp alanındaki bu makinelerin belirli bir denetime girmesini şart koşmuştur.

Bireylerin günlük hayatlarında sürekli elektrik kullanmak için, ülkeye elektrik teçhizatları getirmeye başlamaları dördüncü aşama olmuştur. Osmanlı Devleti bireylerin kendi başına bu enerjiyi kontrol etmelerine ilk etapta temkinli yaklaşmıştır. Fakat belirli kurallara uymayı kabul eden şahısların, bu enerjiyi kullanmalarına izin verilmiştir. XX. yüzyılın başlarında yoğunluk kazanan kamu hizmeti olarak elektrik ise, bu noktadaki son aşama olmuştur. Şehirlerin elektrikle aydınlatılması ve şehir ulaşımında kullanılan tramvayların elektrik gücüne kavuşturulması dönemin girişimcilerinin dikkatini çekmiştir. Osmanlı Devleti ise piyasa düzenleyicisi olarak bazı kurallar belirleyerek, sorumluluk sahibi girişimcilerin önünü açan bir tutum sergilemiştir.

KAYNAKÇA

I. Osmanlı Arşiv Belgeleri (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO) 765/57335, 799/59906, 818/61293, 829/62116, 843/63218, 1314/98508, 1556/116681, 1597/119714, 1663/124670, 1703/127673, 1995/149618, 2325/174327, 2397/179739, 3021/226547, 3064/229751, 3229/242126, 3339/250377, 3467/259962, 3472/260356, 3887/291505.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) 170/37, 292/73, 1203/80, 1265/31, 1282/13, 1809/79, 2205/75.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD) 2082/43.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3) 308/38.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO) 202/17.

Dosya Usulü İrade Tasnifi (İ.DUİT) 34/24.

İrade Hususi (İ.HUS) 80/20, 116/59.

İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ.İMT) 4/11.

İrade Rüsumat (İ.RSM) 6/22, 12/38, 13/23, 18/12, 28/1, 28/2.

İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD) 32/1579.

İrade Ticaret ve Nafia (İ.TNF) 12/38.

Meclis-i Vükela (MV) 140/11, 226/67.

Şura-yı Devlet (ŞD) 2694/31.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS) 511/135.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES) 28/49, 29/36, 111/75, 127/66.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV) 20/44.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzatı (Y.PRK.ASK) 110/63.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK) 77/60.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB) 390/38, 390/125.

II. Kitaplar

- Ahmed Rasim, *Elektrik*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1304 (1886-1887).
- BEREND, Ivan T., *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- ESENDURAN, Mustafa, *İstanbul'da Elektrik Üretimine Başlangıcı ve Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- EROL, Emine, *Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi: 1902-2000*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- GÜNEY, Zeynep, *Bandırma Elektrik Santrali Restorasyon Projesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- Hayri, *Elektrik Risalesi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1303 (1885-86).
- Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990.
- TEKSOY, Rekin, *Rekin Teksoy'un Sinema Tarihi Cilt 1*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2009.

III. Makaleler

- ARSLAN, Ozan, "Tarsus Elektrik Altyapısı Tarihine Bir Bakış (1906-1938)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII, S. 1, İzmir, 2017, ss. 1-16.
- AVELING, James H., "The Electrical Treatment of Uterine Tumors", *The British Medical Journal*, C. I, S. 1482, 1889, ss.1162-1164.
- CENGİZKAN, Ali, "Türkiye'de Fabrika ve İşçi Konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 1-2, Ankara, 2000, ss. 29-55.
- _____, "Electric Lights For Lighthouses", *Scientific American*, C. II, S. 21, 1860, s.330.
- _____, "Elektriğin Tercüme-i Hali", *Maarif*, C. IV, S. 98, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1893, ss.306-308.
- MAKAL, Oğuz, "Tarih İçinde İzmir'de Sinema Yaşantısı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 3, İzmir, 1993, ss. 201-208.

MARTYKANOVA, Darina ve Meltem Kocaman, "A Land of Opportunities: Foreign Engineers in the Ottoman Empire", *Philosophy of Globalization*, ed. Concha Roldán, Daniel Brauer ve Johannes Rohbeck, De Gruyter, 2018, ss. 237-251.

ÖZDEMİR, Naziye, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 3, 2016, ss. 17-32.

_____, "The Lumiere Cinematograph Camera", *Scientific American*, C. LXXVI, S. 26, 1897, s.405.